

© М. В. КУБЛІЙ* 2023

АНАЛІЗ КІСТОК КОНЕЙ ІЗ ЛЬОХУ ХІ—ХІІ СТ. БІЛЯ ЗАХІДНОГО ПАЛАЦУ В КИЄВІ

У статті наведено результати вивчення кісткових матеріалів (серед яких найбільша кількість кісток коней), виявлених під час археологічних розкопок середньовічного льоху на Десятинному провулку, здійснених 2008 р. Крім археозоологічних визначень та остеометрії, здійснено аналіз слідів розділення туш тварин, висловлено припущення щодо причин і обставин, за яких кістки коней опинилися в льоху.

К л ю ч о в і с л о в а: княжий Київ, археозоологія, льох, коні, кухонні рештки, сліди розділення туш.

Вступ

Під час археологічних розкопок на Десятинному провулку в Києві на території Західного палацу та його околиць, які проводилися в 2008 р. під керівництвом А. О. Козловського, М. М. Ієвлева і В. О. Крижановського, було знайдено льох, який розташовувався за 2,3 м на захід від рогу Західного палацу. Розміри льоху становили 1,5 × 0,8 м і глибина — 3,55 м від рівня сучасної поверхні. Дослідники припускають, що цей льох розміщувався всередині житлової чи господарської споруди. У льоху виявлено велику кількість археологічних матеріалів, серед яких фрагменти кераміки ХІ—ХІІ ст., за якою вдалося датувати об'єкт, фрагменти стінок амфор, майже ціла амфора київського типу, фрагменти жорен і давньоруської плінфи, фрагменти бронзових виробів (Козловський, Ієлев, Крижановський 2008, с. 144; Ієлев, Козловський 2011, с. 116-117). Також у льоху було знайдено велику кількість кісток тварин.

Метод дослідження

Тваринні кістки визначено й проаналізовано із застосуванням комплексних методів археозоологічних досліджень (Горбаненко, Журавльов 2021, с. 16-18, 22-23). Для отримання якомога

повнішої інформації, крім визначення за видовою та анатомічною належністю, кістки було досліджено на наявність слідів, нанесених людиною або звірами, й проміряно за максимальною кількістю показників.

Одержані результати

За п'ятибальною шкалою стану збереженості різні кістки можна оцінити від трьох до п'яти балів. Грунт на розкопі має не надто сприятливі властивості консервування кісткових матеріалів, унаслідок чого кістки стають досить крихкими та при мінімальному ударі або намоканні можуть суттєво пошкодитися. Оскільки розкопки проводились ретельно, більшість кісток були добре збережені й піддавалися вивченню.

Загальна кількість кісток чи їх фрагментів становила 274 одиниці. Із них найбільше було фрагментів кісток коня — 210. Ще 11 належали корові, три — малій рогатій худобі (з яких одна — козі), одна кістка лисиці. 49 фрагментів не вдалося ідентифікувати, хоч, імовірно, значна їх частина також належала коню, але через високу фрагментованість і погану збереженість втратила характерні ознаки для ідентифікації.

Абсолютна більшість кісток — це кухонні рештки, враховуючи кістки коня. На це вказує їх значна фрагментованість, неанатомічний порядок розташування й велика кількість слідів від гострих предметів, хоча фрагменти були крупніші від тих, що, як правило, трапляються в кухонних відходах. Більші розміри фрагментів можуть указувати на первинний поділ туш ще до кухонного ділення в процесі приготування. Тож, можливо, у цьому випадку ми маємо справу не з відходами після приготування їжі, якими заповнили льох, а з місцем зберігання кухонних припасів, які не були використані. Сліди ділення виявлено майже на всіх анатомічних частинах. Серед слідів є такі, які, ймовірно, наносилися як сокирою (на кістках черепа, ребрах, великих трубчастих кістках), так і ножем. Останні трапляються значно частіше.

* КУБЛІЙ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-9824-3144, myhajlo.kublij@gmail.com

Основну кількість надрізів можна виявити в районі епіфізів або поряд із ними, хоч вони трапляються і на діафізах великих трубчастих кісток. 3-поміж слідів не виявлено зрізів, які наносяться при зрізанні м'яса з кістки ще в сирому вигляді. Такі сліди, звісно, не є обов'язковими на всіх кухонних рештках, проте їх відсутність може бути додатковим доказом того, що ці кістки — не відходи, а запаси.

У процесі дослідження різноманітних слідів на кістках ознак гризіння звірами виявлено не було.

Серед кінських кісток виявлено 51 фрагмент черепа. П'ять фрагментів належали до лобових кісток, які розміщувалися поряд з очною ямкою, оскільки мали очний край. Крім того, виявлено один фрагмент верхньої щелепи. Два фрагменти черепа мали сліди розділення туші. Один із них — слід від розрубування на носовій кістці спереду біля очної ямки. Фрагменти дуже дрібні, їх неможливо зібрати в анатомічному порядку. Виявлено 15 фрагментів нижньої щелепи, три з яких належать до гілки нижньої щелепи. Два фрагменти представлені передніми частинами з різцями й іклами. З огляду на наявність ікол можна зробити висновок, що ці щелепи належали, ймовірно, самцям (у самиць ікла можуть бути тільки у 2—3 % особин (Lasota-Moskalewska 2008, s. 167)). На єдиній знайдений під'язиковій кістці виявлено 11 надрізів, причому всі вони нанесені з однієї сторони.

Фрагментів хребта знайдено 29, серед яких чотири фрагменти атланта й два епістрофеї. Із 22 фрагментів ребер на шести наявні сліди від порізів. При цьому два з них мали ряд порізів із медіальної сторони поряд з епіфізом, а один на тій самій частині мав дві надрубки.

Із кісток передньої кінцівки знайдено один проксимальний кінець плечової кістки і п'ять дистальних. На проксимальному кінці поряд із суглобом наявні надрізи, залишені гострим предметом. Основні надрізи містяться саме на бічній поверхні поряд із голівкою плечової кістки. Ці сліди могли бути залишені при розділенні туші під час перерізання сухожилля. Із дистальних виявлено три правих і два лівих фрагменти. На дистальних кінцях також досить багато надрізів і надрубок. Два дистальні фрагменти вдалося ідентифікувати як такі, що належали одній особині. Решта три належали різним особинам. Проксимальних фрагментів ліктьової кістки було п'ять; усі вони зрощені з променевими кістками. Дистальних кінців — чотири; з них три праві й один лівий. Усі вони

належали різним особинам. На кістках виявлено значну кількість надрізів і надрубок, залишених при розділенні туші й сконцентрованих в основному біля епіфізів.

Фрагментів лопаткових кісток виявлено 10, тазових — 8. Із восьми фрагментів тазових кісток два представлені кульшовою западиною. Тазові кістки сильно фрагментовані; два фрагменти мають велику кількість слідів розділення. На обох наявні сліди, залишені при зніманні м'яса за допомогою гострого предмета. Одна з кісток має також сліди розрубування сокирою чи іншим гострим важким предметом.

Виявлено 10 фрагментів стегнової кістки, з яких шість — дистальні кінці, три — проксимальні й один фрагмент діафіза. На одному з дистальних фрагментів поряд зі зломом діафіза є кілька дрібних надрізів, нанесених, імовірно, ножем. На іншому дистальному фрагменті на самому епіфізі наявна надрубка. Із дев'яти фрагментів великої гомілкової кістки п'ять — проксимальні, два — дистальні і два — уламки діафізарної частини. На одному з проксимальних кінців на епіфізі багато дрібних надрізів гострим предметом. Також надрізи помічено на одному з діафізальних фрагментів.

Серед інших кісток коня було дві плеснові кістки, одна з яких сильно роздроблена, три колінні кістки, чотири кістки I фаланги, одна II фаланга, одна III фаланга, три п'яткові кістки і дві таранні. На одному фрагменті I фаланги наявний надріз. Можливо, його нанесено ножем при зніманні шкіри з тварини.

Наявність на пам'ятці нем'ясних частин скелета, таких як фаланги, свідчить про забій тварини на місці самої пам'ятки.

За знайденими кістками з'ясовано, що вони належали мінімум чотирьом особинам. Двоє з них, скоріше за все, були самцями, що вдалося встановити за наявністю ікл на щелепах. Інші дві особини не були представлені щелепами, тому зробити припущення щодо їх статі не вдалося.

Вік можна було встановити на основі стану зростання епіфізів із діафізами. За нижніми кінцями плечових кісток вдалося встановити, що вони належать мінімум чотирьом особинам. У трьох із них епіфізи приросли повністю, в одній не прирослий, кістка дрібніших розмірів. Таким чином, три особини були старші півторарічного віку, а одна молодшою. Єдиний верхній епіфіз був прирослий повністю, отже, вік тварини становив понад 3—3,5 роки. Зростлі шви в місці стику діафізів та епіфізів були на двох дис-

тальних фрагментах великої гомілкової кістки й двох нижніх фрагментах стегнової кістки. Ще на одному нижньому фрагменті стегнової кістки у місці з'єднання епіфіза й діафіза видно не до кінця зарослий шов. Оскільки час зростання цих епіфізів 3—3,5 роки, відповідно, приблизно стільки ж було тварині. На п'яти променевих кістках верхні епіфізи були прирослі, отже, вік усіх тварин був більший за 15—18 місяців, а на одній він перебував на етапі приростання. Ліктьовий горб, який приростає в 3,5 роки, прирослий тільки в двох фрагментах кісток, які належали одній особині. Інші два фрагменти, які також належали одній особині, були на стадії приростання ліктьових горбів. Ще в одній кістці ліктьовий горб не був прирослим.

Визначити вік за стиранням різців нижньої щелепи вдалося тільки для двох особин, обох імовірних самців. Їхній вік був близько 5—8 років. Таким чином дві особини були старші за 5 років, одна особина — на рівні 3-3,5 років, і одна на рівні 15—18 місяців.

За промірами ширини фасетки верхнього кінця променевої кістки й ширини її верхнього кінця встановлено співвідношення цих параметрів: вони варіюють від 0,881 до 0,931. Найменші значення стосувалися тих кісток, у яких на ліктьовій кістці ліктьовий горб був прирослий. Там, де горб був неприрослий взагалі або прирослий частково, значення виявились більшими. Ці значення обернено пропорційно залежать від сили розвитку м'язового рельєфу. Відповідно, у молодших особин, у яких ліктьовий горб не встиг прирости, м'язовий рельєф на кістках був розвинений слабше.

Породні характеристики вдалося встановити лише для однієї І фаланги. За співвідношенням максимальної довжини до ширини діафіза встановлено, що, за класифікацією Топачевського (Топачевський 1956, с. 68-69), кінь належав до середньоногих. На цій фаланзі сильно розвинений м'язовий рельєф, що вказує на активне прижиттєве використання коня для важкої роботи.

Оскільки всі кістки виявлено на одному об'єкті, значить, і час їх потрапляння туди був приблизно однаковим. Така знахідка є досить цікавою з огляду на те, що вже на період XI—XII ст. припиняється практика вживання кінського м'яса в їжу. Доказом цього є різке зменшення знахідок кісток коня серед кухонних решток. На таке зменшення при порівнянні давньослов'янських шарів, датованих дру-

гою половиною I тис., із руськими шарами II тис. указує вчений-археозоолог В. Й. Цалкін (Цалкин 1956, с. 147). Таку саму динаміку простежив і археолог П. М. Третьяков. Якщо в шарах середини й другої половини I тис. коні були звичним явищем, то вони стають рідкістю в X—XI ст. у Південній Русі і в XII—XIII ст. на півночі (Третьяков 1948, с. 58-59). Припинення чи бодай зменшення вживання кінського м'яса в їжу в цей період можна пояснити відразу кількома факторами. На думку П. М. Третьякова, на період X—XI ст. припадає трансформаційна зміна ролі коня для давнього населення. У цей час коня починають активно використовувати як тяглову силу й верхову тварину. Учений зауважує, що на землях Північної Русі в цей період відбувається перехід від підсічного до орного землеробства. І якщо у першому випадку не було потреби використовувати коня для обробітку землі, то в другому кінь набуває ролі орної тварини та перестає бути м'ясною твариною (Третьяков 1948, с. 58). Проте, як зазначає В. Й. Довженок, для лісостепової смуги Східної Європи орне землеробство було притаманне вже в першій половині I тис. (Довженок 1961, с. 29), яке в другій половині I тис. поширюється й на лісові райони розселення слов'ян (Довженок 1961, с. 60, 83). Для Південної Русі П. М. Третьяков припускає, що раніше тут як тяглову силу використовували волів, яких згодом замінив кінь (Третьяков 1948, с. 59). Про використання волів як тягової сили в орному землеробстві в періоди ранніх слов'ян для київської культури регіону Нижнього й Середнього Подесення говорив також Р. В. Терпиловський (Терпиловский 1984, с. 63). Про орне землеробство та застосування крупної рогатої худоби як тягової сили для пеньківської культури в середині — другій половині I тис. писав О. П. Журавльов (Журавльов 2017, с. 310).

Крім того, на цей період припадає впровадження на Русі християнства. А за розпорядженням Папи Григорія III 732 р. заборонялося вживання в їжу кінського м'яса, що пояснювалося асоціацією з дохристиянськими віруваннями давніх германців (Adamson 2004; Sealing 2008, р. 2). Оскільки на момент прийняття християнства ще не було розколу на Східну й Західну Церкви, цілком імовірно, що вказана норма поширилася і на Русь (проте навіть і після 1054 р. Київська Русь продовжувала підтримувати зв'язок із Римом, дотримуючись нейтралітету в церковних конфліктах).

Підтвердження припинення практики вживання конини можна знайти в літописах. Якщо літописи за X ст. згадують факт уживання конини, описуючи київського князя Святослава, то датовані XI—XII ст. уже говорять тільки про непередбачувані обставини, такі як голод під час облоги міст (Воронин 1948, с. 265-266; Цалкин 1956, с. 145). Нагадування церковної влади про заборону вживання м'яса «нечистих» тварин спостерігалось і в значно пізніший час на північніших від Києва територіях. Зокрема, в Новгороді в XIV ст. на сповіді могли ставити запитання: «Не ядал ли векшину или бобровину или конину в погани?»), про що неодноразово згадують літописи (Аристов 1866, с. 76; Цалкин 1956, с. 134). Хоча на думку В. Й. Цалкіна, сформовану на основі досліджень кісткових решток із низки пам'яток Русі, населення часто обходило релігійні заборони з різних причин, серед яких і могли бути непередбачувані обставини.

Аристов, Н. Я. 1866. *Промышленность древней Руси*. Санкт-Петербург: Тип. Королева и К^о.

Воронин, Н. Н. 1948. *Пища и утварь*. В: Греков, Б. Д., Артамонов, М. И. (ред.). *История культуры Древней Руси*. Т. 1. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, с. 263-279.

Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П. 2021. *Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Київ: ІА НАН України; Харків: Майдан.

Грушевський, М. с. 1992. *Історія України-Руси*, 2. Київ: Наукова думка.

Довженко, В. Й. 1961. *Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.* Київ: Видавництво АН УРСР.

Журавльов, О. П. 2017. *Фауна України. Археозоологічні дослідження*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Ієвлев, М. М., Козловський, А. О. 2011. Льохі стародавнього Києва кінця X — першої половини XIII ст. *Археологія*, 4, с. 107-118.

Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2008. Дослідження у Києві по провулку Десятинно-

Висновки

На основі наведених вище даних можна зробити висновок, що коні, кістки яких виявлено в льоху, були забиті й поділені на фрагменти за несприятливих для жителів Києва обставин. Це могло статися внаслідок тривалої облоги міста й браку харчів. На період XI—XII ст., якими датується цей льох, припадає досить багато подій, які могли спричинити такі облоги. Наприклад, у 1015—1019 рр. точилася боротьба між Ярославом Мудрим і Святополком, під час якої в 1018 р. на Київ прийшло військо польського короля Болеслава I на допомогу Святополкові. Також згодом, після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. починається період міжусобних воєн між його синами (Грушевський 1992). Крім того, облога міста могла бути й наслідком зовнішньої загрози від кочовиків — печенігів, а пізніше половців (Грушевський 1992, с. 8-16, 18-70, 47-73).

му, 3 А/Б, 5Д. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007*. Київ: ІА НАН України, с. 143-145.

Терпиловський, Р. В. 1984. *Ранніе славяне Подесенья III—V вв.* Київ: Наукова думка.

Топачевський, В. О. 1956. Фауна Ольвії. *Збірник праць зоологічного музею*, 27, с. 61-130.

Третьяков, П. Н. 1948. *Сельское хозяйство и промыслы*. В: Греков, Б. Д., Артамонов, М. И. (ред.). *История культуры Древней Руси*. Т. 1. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, с. 47-77.

Цалкин, В. И. 1956. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси. *Материалы и исследования по археологии*, 51. Москва: Издательство АН СССР.

Adamson, M. W. 2004. *Food in Medieval Times*. Westport (Connecticut), London: Greenwood Press.

Lasota-Moskalewska, A. 2008. *Archeozoologia Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Sealing, K. 2008. They Eat Horses Don't They? *SSRN*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1269513>.

Надійшла 20.10.2022

Mykhailo V. Kublij

PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Bioarchaeology Department, ORCID: 0000-0002-9824-3144, myhajlo.kublij@gmail.com

ANALYSIS OF HORSE BONES FROM A CELLAR OF THE 11TH—12TH CENTURIES NEAR THE WESTERN PALACE IN KYIV

During archaeological excavations in the Upper Town in Kyiv in 2008, a cellar was discovered next to the Western Palace. Among other materials, there were animal bones, the absolute majority of which were horses' bones. Based on the bones, it was calculated that the minimum number of individual horses was four. These bones belonged to kitchen remains, as they were fragmented and showed a large number of cutting marks on almost all anatomical parts of the horses. However, they were larger than those that are usually thrown away after cooking. Perhaps, in this case, we are dealing with horse carcasses that were stored as supplies after initial butchering, but never used. The presence of bones from non-meat parts of the body, such as the phalanges, indicates that the animals were slaughtered in the same place. According to the nature of the cut marks, they were probably made with an ax and a knife.

Two of the horses were likely males. The sex of the other two could not be determined. Two individuals were five years old, one was 3—3.5 years old, and one was 15—18 months old.

Breed characteristics were established only for one individual. The female belonged to medium-legged horses. In addition, the horse performed heavy physical work during life, which is indicated well-developed muscle attachments on the bones.

It should be noted that by the 11th and 12th centuries, the practice of eating horse meat had stopped. There are several reasons for this. One of them is changing the role of the horse. At this time, the horse began to be actively used as a draft animal, particularly when cultivating the land, and as a riding animal. Another reason is the spread of Christianity, which prohibited eating horse meat, because it was associated with pre-Christian cults. This is evidenced by several references in the Chronicle. However, under unforeseen circumstances, such as famine during the siege of the city, the practice of eating horse meat could have been returned. It is likely that the horses, the bones of which were found in the cellar, were slaughtered and divided into fragments precisely under unfavourable circumstances for the residents of Kyiv.

Key words: Medieval Kyiv, archaeozoology, cellar, horses, kitchen scraps, cut marks.

References

- Aristov, N. Ya. 1866. *Promyshlennost drevnei Rusi*. Sankt-Peterburg: Typ. Koroleva i K^o.
- Voronin, N. N. 1948. Pishcha i utvar. In: Grekov, B. D., Artamonov, M. Y. (eds.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi*. T. 1. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, p. 263-279.
- Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P. 2021. *Litopysni sloviany peredodnia utvorennia Davnoi Rusi: tvarynyntstvo chy myslyvstvo*. Kyiv: IA NAN Ukrainy. Kharkiv: Maidan.
- Hrushevskiy, M. S. 1992. *Istoriia Ukrainy-Rusy*, 2. Kyiv: Naukova dumka.
- Dovzhenok, V. Y. 1961. *Zemlerobstvo drevnoi Rusi do seredyny XIII st.* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR.
- Zhuravlov, O. P. 2017. *Fauna Ukrainy. Arkheozoolohichni doslidzhennia*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Iievlev, M. M., Kozlovskiy, A. O. 2011. Cellars of Ancient Kyiv from the end of the 10th c. to the first half of the 13th c. *Arheologia*, 4, p. 107-118.
- Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M., Kryzhanovskiy, V. O. 2008. Doslidzhennia u Kyievi po provulku Desiatynnomu, 3 A/B, 5D. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arheologichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 143-145.
- Terpylovskii, R. V. 1984. *Rannie slaviane Podeseuia III—V vv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Topachevskiy, V. O. 1956. Fauna Olvii. *Zbirnyk prats zoolohichnoho muzeiu*, 27, p. 61-130.
- Tretiakov, P. N. 1948. Selskoe khoziaistvo y promysly. In: Grekov, B. D., Artamonov, M. Y. (eds.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi*. T. 1. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, p. 47-77.
- Tsalkin, V. Y. 1956. Materialy dlia istorii skotovodstva i okhoty v Drevnei Rusi. *Materialy i issledovaniia po arkheologii*, 51. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR.
- Adamson, M. W. 2004. *Food in Medieval Times*. Westport (Connecticut), London: Greenwood Press.
- Lasota-Moskalewska, A. 2008. *Archeozoologia Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sealing, K. 2008. They Eat Horses Don't They? *SSRN*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1269513>.